

ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СВДОМОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Проблема пошуку спільного та відмінного у психічному складі націй виникла задовго до офіційного утвердження німецькими вченими, філологом Х. Штейнталем та філософом М. Лацарусом, такої гілки наукового знання як етнічна психологія (психологія народів).

Перші згадки про психологічні особливості народів сягають античності. Спроби визначення та опису “народного духу”, душі народу містяться в філософських трактатах Піфагора, Демокріта, Гіппократа, Аристотеля, Платона тощо.

Феномен, що відрізняє одну націю від іншої, є показником етнічної своєрідності народу, індикатором етнопсихологічної приналежності особистості й досі не має чітко фіксованої назви у психології та суміжних дисциплінах. Поняття “народного (національного) духу”, “етнічної (національної, народної, історичної) свідомості та самосвідомості”, “етнічної (соціальної) ідентичності”, “етнічності”, “ментальності” тощо варіюють у змісті та обсязі. В залежності від історичного періоду, наукової школи, предметного поля наукового дослідження, зазнає змін і понятійний тезаурус етнічної проблематики. Останнім часом в теоретичних та практичних наукових дослідженнях для позначення

С. 23

комплексу психологічних особливостей етносу найчастіше вживається терміни “етнічна свідомість” та “етнічна самосвідомість” [6, 9, 11, 12, 14, 16, 19].

Погляди на походження етнічної свідомості можна умовно поділити на дві достатньо великі групи за наявністю детермінант її виникнення. Ці групи, в

свою чергу, містять підгрупи, критерієм виділення яких є якісна характеристика детермінант етнічної свідомості (Рис. 1).

Рис. 1. Основні напрямки дослідження етнічної свідомості

До першої з груп належать уявлення про етнічну свідомість як апріорну даність: якість або властивість, що притаманна людству одвічно і немає причинових витоків. Такі погляди ми означили як **апріорні** та виділили у окремий підхід до вивчення етнічної свідомості, який в свою чергу поділили на два напрямки: **субстанційний** і **генетичний**. Субстанційний напрямок бере свій початок у об'єктивно-ідеалістичній філософії і пов'язаний з іменами І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля. Він включає теоретичні побудови, у яких етнічна свідомість пояснюється як певна ідеальна субстанція: дух, душа. Так, у Г. Гегеля одним з етапів розвитку "самосвідомості абсолютного духа" як притаманної людині від початку "самосвідомості самого себе" є ніщо інше як "дух народу". Цей "дух" розуміється як початок нації, її історичної долі та місії, його сутність є визначальною навіть для "думок народу" [3]. Продовжувачами "субстанційного" трактування етнічної свідомості були В. Вундт, М. Лацарус та Х. Штейнталь. Їх розуміння "народного духу" як "народної психології" суттєво відрізняється від прийнятого у об'єктивно-ідеалістичній філософії і, навіть, містить суб'єктивний компонент. "Народний дух" визначається як "... те, що

робить народ саме цим народом, лежить... в суб'єктивному баченні членів народу, які дивляться на себе як на один народ ...”[Цит. по 20; 19]. Однак незважаючи на певний прогрес наукової думки у поглибленні розуміння етнічної свідомості, розуміння її природи залишається неконкретним та напівмістичним. Ігнорується дія об'єктивних, зовнішніх факторів, що залишає “народний дух” безпричинним ідеальним утворенням субстанційного характеру.

До **генетичного** напрямку ми віднесли такі теоретичні моделі, у яких етнічна свідомість вважається природженою якістю чи властивістю психіки, такою, що закладена генетично, передається з покоління в покоління, вирізняється достатньою застиглістю та незмінністю.

Етнічність як першородну властивість, таку, що “замішана на крові” відстоювали З. Фрейд, К. Юнг, Ван де Берг, Е. Сміт, К. Гіртц, Р. Бенідікт, М. Міт, В. Мак-Даугал.

C. 24

Так, розпочата З. Фрейдом психоаналітична традиція розгляду етнічної свідомості як природженого глибинного несвідомого утворення психіки, такого, що має базову інстинктивну природу [24] була розвинена К. Юнгом у концептах “колективного несвідомого” та “архетипів” [22]. Колективне несвідоме за К. Юнгом є природженим, “...воно ідентичне у всіх людей і створює тим самим загальну основу духовного життя кожного, будучи за природою понадособистісним” [22; 98]. Основою колективного несвідомого є архетипи, які розуміються як “...той несвідомий смисл, який змінюється, стає усвідомленим і сприйнятим. Він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає” [22; 99]. Отже саме у психоаналітичній традиції ми вперше зустрічаємося з умовним розподілом етнічної свідомості на масову та індивідуальну та з утвердженням визначального впливу останньої як суб'єктивної реальності.

Цікавими у зазначених межах здаються дослідження проведені у кінці 40-х, на початку 50-х років ХХ ст. такими представників школи “Культура та особистість”, як Ф. Боас, Р. Бенедікт, М. Мід, А. Кардинер, Кора де Буа, А. Інкелес, Д. Левінсон. Вони заклали поняття масової етнічної свідомості у концепціях “базової особистісної структури”, “модальної особистості” та “середньої особи”. У своїх теоретичних концепціях зазначені автори відштовхувалися від існування певного типового узагальненого культурно-психологічного образу кожної нації, який спадково передається з покоління у покоління і втілюється у кожному з представників етносу у вигляді певного комплексу культурних та психологічних особливостей – від стереотипного набору форм поведінки до характеру неврозів та способу психологічного захисту [23, 25, 26].

Серед російських науковців ідея “вродженості” етнічної свідомості зустрічається у роботах П.Я. Чаадаєва, М.О. Бердяєва [2]; в українській науковій думці – у працях відомого історика, культуролога та етнопсихолога О. Кульчицького. Ним була розроблена “система дослідження української психіки” і метод – “метод генетичного дослідження”. Серед усіх можливих аспектів етнічної свідомості українців, як от “геопсихічні”, “геополітично-історичні”, “психосоціальні,” “культурно-морфічні”, визначними, такими, що потребують першочергового дослідження, О. Кульчицький вважає соматопсихічні та доглибиннопсихічні аспекти як першопричини формування національної свідомості [7; 67].

У межах **апріорного** підходу, що і досі домінує у етнографії, культурології, антропології, історії можливе лише порівняльно-описове вивчення етнічної свідомості різних національних груп. Такі описові культурні та кроскультурні дослідження не пояснюють особливостей формування тих чи інших етнопсихологічних особливостей, виключають можливість впливу на становлення індивідуальної етнічної свідомості, розглядають її як застиглий

феномен суспільного характеру, що майже не змінюється від індивіда до індивіда.

Другу групу поглядів на походження етнічної свідомості складають концепції які ми умовно позначили як **детерміністичні**. У межах цих концепцій визнається наявність певних рушіїв виникнення та розвитку етнічної свідомості таких як екологічні, політичні, економічні умови розвитку етносу, його мова, а також система мотиваційних, ціннісних та інших суб'єктивних компонентів психічного. Таке розмаїття чинників впливу спонукає до класифікації наукових течій та напрямків детерміністичного підходу на **зовнішньо- та внутрішньодетерміністичні** за локусом детермінант виникнення та розвитку етнічної свідомості.

Безсумнівно, найбільш багатим за різноманітністю концептуальних побудов є **зовнішньодетерміністичний** напрямок. Перш за все, до нього відносяться давні інтуїтивно-наукові дослідження етнічних відмінностей, у яких визначальними вважалися природні умови життя етносу. Так, Гіппократ намагався зв'язати особливості народних характерів з географічними та кліматичними умовами середовища проживання етносу (“Про повітря, води та місцевості”). Г. Ю. Цезар пояснював різницю у національних характерах ландшафтними особливостями території проживання народу: наявності чи відсутності водойм, гірських утворень, а також якості ґрунту (“Нрави галлів”, “Нрави германців”).

С. 25

Ідеї про залежність національного характеру від географічних умов проживання етносу зустрічаються у працях французького мислителя XIX ст. Ш. Монтеск'є, який вважав географічне середовище первинною основою духовних рис народу та його соціально-політичних відносин [10]. Традиції географічного детермінізму у радянській науці обстоював відомий російський етнолог Л.Н. Гумільов. У його біосферній концепції основним індикатором етнічності є стереотип поведінки як певна культурно-поведінкова форма

відносин між усіма етнічними одиницями, як то індивід, колектив, внутрішньоетнічні групи та етнос в цілому. Однією з найважливіших умов складання такого стереотипу є ніщо інше, як природні, географічні умови у яких проживає та чи інша етнічна група. [5].

Зовнішньодетерміністичними є також погляди на обумовленість етнічної свідомості різними соціологічними чинниками, такими, що привнесені ззовні, діють на кожен окрему особистість безвідносно до її волі та є загальними для великих етнічних груп.

Так, визначальними детермінантами виникнення та розвитку етнічної свідомості у різноманітних політологічних концепціях виступають соціально-політичні відносини, форми правління, особливості економічного розвитку етносів. Зокрема, К. А. Гельвецій під народним характером розумів “власний спосіб бачити і відчувати” [4;182], який притаманний всім народам і формується “в залежності від раптових або непомітних змін, що відбуваються у формі їх керівництва і, відповідно, в суспільному вихованні” [4;182]. Д. Юм визнавав динамічність та мінливість етнічної свідомості, причини якої вбачав у “змінах у системі правління” [21; 703].

Дослідження впливу соціальних факторів на формування етнічної свідомості найшли своє місце і у радянській етнографії і були представлені іменами П.М. Рогачева, М.А. Свердліна, С.А. Токарева. Так, основними чинниками формування нації та національної свідомості С. Л. Токарев вважав “державну приналежність” та “економічні зв’язки” [18;12].

Зовнішньодетерміністичними можуть бути визнані дослідження етнічної ідентичності Г. Теджфела, Дж. Тернера, Г. Олпорта, Е. Еріксона, Е. Фрома, Ю. Хабермаса, Д. Марсія, К. Лібкіндта, Р. Дженкінса. Зовнішня детермінація полягає у фіксації на масовій, суспільній свідомості, відмові у можливості індивідуалізації перцептивних та когнітивних процесів. Етнічна ідентичність (свідомість) розглядається як явище масового порядку, обумовлене процесами соціального сприймання та пізнання. Так, Дж. Тернер визнає індивідуальні

відмінності у формуванні етнічної ідентичності, однак зводить їх пояснення до різниці у соціальних контекстах розвитку особистості [27].

У концепціях культурно-історичного спрямування рушіями розвитку етнічної свідомості є такі об'єктивні чинники як мова, релігія, звичаї, традиції окремих етнічних груп у їх реальному або символічному існуванні (Л.С.Виготський, О.О.Потебня, О. Р. Лурія, І. С. Кон, Б. Ф. Поршнєв, Ю.В. Бромлей, С.М. Широкогоров, Н. Н. Чебоксаров, В. Лісовий, Я. Дашкевич, Д. Овсяннико-Куліковський, Л. Є. Шкляр, В. Гумбольт, Е. Сапір, А. Кребер, С. Айзенштадт).

Однак постає питання, чи можуть об'єктивні ознаки етносу, такі як традиції та мова одночасно бути детермінантами його творення та розвитку. Цікавий розв'язок отримало це питання у працях О.О. Потебні про “внутрішню форму слова”. При доведенні первинної соціальності мови, а через неї і свідомості О. О.Потебня виходить із принципів народності та історизму та наголошує на взаємообумовленості мови і свідомості. Мова, у його розумінні, – “орган, що постійно твориться народом” і творить національний дух цього народу, оскільки є нічим іншим як “системою цінностей та смислів” етносу. [15; 115].

Спроби системного опису усіх можливих об'єктивних (зовнішніх) детермінант етнічної свідомості часто зустрічаються у працях вітчизняних істориків, етнографів, культурологів, психологів (П. І. Кушнер, В.В. Мавродін, В. І. Козлов, К. Н. Хабібулін, П. І. Гнатенко, В.Н. Павленко, С. А. Таглін, М. М. Махній, Ю. А. Русанов).

С. 26

Однією з найповніших вітчизняних класифікацій об'єктивних факторів становлення етнічної свідомості (“етнопсихогенезу”) є класифікація запропонована В. М. Павленком та С. О. Тагліним, які виділяють біологічні, екологічні, соціальні, культурні, історичні та інші фактори [12].

Вплив усіх перерахованих об'єктивних чинників на становлення етнічної свідомості є очевидним. Зміни у політичному, економічному, культурному, соціальному житті етносів ведуть до неминучих змін у свідомості його членів. Однак чи однакові ці зміни у кожного представника народу, чи є масова етнічна свідомість сумою індивідуальних, тотожних за своїм змістом та структурою? Відповіді на ці питання можна отримати лише при аналізі внутрішніх, суб'єктивних факторів, які обумовлюють розвиток етнічної свідомості.

До **внутрішньодетерміністського** напрямку ми віднесли теоретичні та емпіричні дослідження, у яких визначальними у становленні та формуванні етнічної свідомості є перцептивні, когнітивні, мотиваційні, ціннісні та інші суб'єктивні компоненти психічного.

У етнічній психології внутрішньодетерміністичний підхід знайшов своє вираження у роботах В.С. Агеєва, Г.У. Солдатової, В.Ф. Петренка та таких представників психосемантичного напрямку у психології як: Д. Пібоді, О.Г. Шмельов, М.К. Андреева, А. Є. Граменицький, О.В. Мітіна, К.В. Бердніков, А.Р. Кравцова, В.О. Осипова.

Визнання внутрішнього детермінантом етнічної свідомості вперше у етнічних дослідженнях зустрічаємо у роботах В.С. Агеєва. Його дослідження соціальної, зокрема етнічної перцепції як основи міжгрупових відносин базується на визнанні таких аспектів, “які в загальній психології традиційно асоціюються з областю мотивації, емоцій, особистості” [1; 57].

На суб'єктивній природі етнічних стереотипів як основних одиниць етнічної свідомості наголошує у своїх дослідженнях Г.У Солдатова. Розрізняючи масову та індивідуальну форму етнічної свідомості, вона зазначає, що “свою якісну та смислову визначеність етнічні стереотипи набувають на рівні особистості” [8;14], підкреслює ціннісне навантаження останніх, та наголошує на необхідності дослідження “аксіологічних” і “емоціоно-оціночних” аспектів етнічної свідомості [8; 13].

Психосемантична методологія, у руслі якої працює В.Ф. Петренко, передбачає дослідження етнічної свідомості через дослідження особливостей оцінювання людиною реальності. “Картина світу суб’єкта як представника того чи іншого етносу”, зазначає В.Ф. Петренко, – “включає не лише когнітивні, а і аксіологічні компоненти” [14; 116]. Посилаючись на О. М. Леонт’єва, він зазначає, що компонентами індивідуальної свідомості можуть стати лише ті суспільні значення які були вирішені як “задача на особистісний смисл” [14; 117], тобто наповнилися для суб’єкта власним, неповторним смислом.

Отже, беззаперечність впливу об’єктивних і суб’єктивних факторів на становлення та розвиток етнічної свідомості вимагає якісно нової моделі її дослідження. Створення такої моделі здається можливим за умови використання у етнічній психології суб’єктного підходу до дослідження психіки. Цей підхід, започаткований у вітчизняній психологічній науці К.О. Альбухановою-Славською, Б.Г. Анан’євим, Л.І. Анциферовою, А.В. Брушлинським, О.М. Леонт’євим, Г.С. Костюком, С.Л. Рубінштейном та продовжений Б.С. Братусем, В.П. Зінченком, Т.М. Титаренком, В. О. Татенком передбачає розгляд людської свідомості через призму її внутрішніх детермінант, дослідження закономірностей творення суспільної свідомості шляхом вивчення ціннісно-сміслової сфери її суб’єктів, носіїв. Визначальною вважається система потреб, інтересів, поглядів, переконань, цінностей особистості. При цьому свідомість розглядається не лише як єдність знання та переживання, а як “момент, сторона процесу усвідомлення” [17 ;12], специфічний продукт суб’єктної активності індивіда.

Класична формула запропонована С. Л. Рубінштейном: “зовнішнє через внутрішнє”, яка описує характер дії на психіку зовнішніх, соціальних причин, буття – на свідомість у поєднанні з другою формулою (Б.С. Братусь): “...усвідомлення – завжди процес певного внутрішнього співвіднесення”, що наголошує на формуванні індивідуальних смислових систем через суб’єктну активність особисто-

сті – цілком відповідають шуканій моделі дослідження етнічної свідомості. Така модель передбачає дослідження масової етнічної свідомості через індивідуальну. Однак, тут мова йдеться не про пряме перефразування відомого вислову Л.С. Виготського: “визначення людини по людству”. Вивчення індивідуальних закономірностей творення та формування етнічної свідомості передбачає пошук тієї вибірки носіїв суспільної етнічної свідомості, які одночасно виступають її творцями, мова йдеться не про “визначення людства по людині”, а про пошук “людства в людині”.

Література

1. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. – М: Из-во МГУ, 1983 – 213 с.
2. Бердяев Н.А. О творчестве национального духа // Декор.искусство СССР. – 1989. – №3. – С.40-43.
3. Гегель Г.В.Ф., Лекции по истории философии. – СПб: Наука, 1994. – с. 424.
4. Гельвеций К.А. Соч.: в 2-х т. – Т.2. – М.:Мысль, 1974. – 687 с.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 495 с.
6. Козлов В.И. Проблема этнического самосознания и ее роль в теории этноса // Советская этнография., 1974. – №2. – С. 24-38.
7. Кульчицький О. Проблематика взаємин в етнопсихології і диференціальній психології релігії // Релігія в житті українського народу / За ред. В. Янева. – Мюнхен; Рим; Париж, 1966. – С. 67
8. Кцоева Г.У. Этнические стереотипы в системе межэтнических отношений: Автореферат диссертации... кандидата психологических наук. – М., 1985. – 24 с.
9. Левкович В.Г. Панкова Н.Г. Социально-психологические проблемы этнического сознания // Социальная психология и общественная практика. – М., 1985. – С. 138-153.
- 10.Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – 799 с.
- 11.Павленко В.М. Таглин С.О. Етнопсихологія: навчальний посібник. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.

- 12.Павленко В.М. Таглін С.О. Фактори етнопсихогенезу: навчальний посібник. – Харків: ХДУ, 1993. – 160 с.
- 13.Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 208 с.
- 14.Петренко В.Ф., Митина О.В., Бердников К.В., Кравцова А.Р., Осипова В.С. Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости. – М.: Смысл, 2000. – 73 с.
- 15.Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
- 16.Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
- 17.Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
- 18.Токарев С.Л. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – №11. – С.12
- 19.Хотинец В.Ю. Исследования различных форм выражения этнического самосознания у студентов-удмуртов // Психологический журнал. – 1997.– №4. – т.18. – с. 36-42.
- 20.Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – М., 1927 – 154 с.
- 21.Юм. Д. О национальных характерах // Соч. в 2-х т. – Т. 2. – М., 1966. – 847 с.
- 22.Юнг К.Г. Архетип и символ: Пер. с англ. и нем. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.
- 23.Benedict R. Patterns of Culture. – Boston and New York: Houghton Mifflin University Press, 1945. – 177 p.
- 24.Freud S. Group Psychology and the Analysis of the Ego. – London: Hogarth Press. Oridginal edition, 1921. – 180 p.

C. 28

- 25.Inkeles A. and Levinson D.J. National Character // Lindzey G. (ed.). Handbook of Social Psychology. – Cambridge: Addison-Wesley Publ. Co., 1954. – Vol. 11. – P. 24-36.
- 26.Mead M. National Character // Kroeber A.K. (ed.). Anthropology Today. – Chicago: The University of Chicago Press, 1944. – P. 17-28.
- 27.Tajfel H., Turner J.C. An Integrative Theory of Intergroup Conflict // W.G.Austin, S.Worchel (eds.). The Social Psychology of Intergroup Relatins. – Montrey, Galif., 1979. – P. 112-127.